

Kristina Žarkov²³

Odnos materije i duha, Pjer de Šarden i sv. Grigorije Niski

Sažetak

Cilj ovog rada je da prikaže razlike u tumačenju odnosa pojmova *materija – duh* u delima sv. Grigorija Niskog i Pjera de Šardena. Autor analizira ovaj problem iz ugla Grigorijeve i Šardenove vizije o kraju univerzuma koja je samo naizgled identična, i ona podrazumeva sjedinjenje svega postojećeg sa Bogom. Ono što spaja ove autore nije samo odlika da svoja filozofska (u slučaju Šardena i naučna) objašnjenja baziraju na religijskim uverenjima, već i pokušaj prevazilaženja dualizma između materije i duha. Međutim, autor smatra da je upravo način na koji se pomenuti dualizam pokušava prevazići ključan u razlikovanju njihovih koncepcija kraja univerzuma.

Ključne reči: Grigorije Niski, Pjer de Šarden, materija, duh, dualizam, univerzum.

²³ Filozofski fakultet u Novom Sadu

tina.todorovic@live.com

Relationship between matter and spirit, Pierre de Chardin and St. Gregory of Nyssa

Summary

This paper aims to demonstrate the differences in the interpretation of the relationship between the concepts of matter and spirit in the works of St. Gregory of Nyssa and Pierre de Chardin. The author analyzes this problem from the point of view of Gregory's and Chardin's vision of the end of the universe, which is only apparently identical and it implies the union of everything that exists with God. What unites Grigory and Chardin is not only the fact that they base their philosophical (in Chardin's case scientific) explanations on their religious beliefs but also an attempt to overcome the dualism between matter and spirit. The author believes that the way in which they try to overcome this dualism is crucial in differentiating their conceptions of the end of the universe.

Keywords: Gregory of Nyssa, Pierre de Chardin, matter, spirit, dualism, universe.

Uvodna razmatranja

Autori Pjer de Šarden (Pierre Teilhard de Chardin) i sv. Grigorije Niski dele ideju o tome da je sudbina univerzuma kakvog poznajemo izvesna, odnosno da se njegovo postojanje mora okončati. Takođe, oba autora (iako iz različitih perspektiva i razloga) povezuju kraj univerzuma sa Bogom, odnosno ličnošću Isusa Hrista, koji predstavlja konačnu tačku u kojoj će se, nakon kraja, život nastaviti u drugačijem obliku u odnosu na ono što nam je poznato. Šarden će tu tačku nazivati *Omegom*, a sv. Grigorije *vaskrsenjem*.

Ono što ih još spaja, uprkos činjenice da svoje zaključke temelje na osnovu religioznih uverenja, jeste potreba da ih dovode u vezu sa filozofskim, odnosno naučnim objašnjenjima, svaki u skladu sa dobom u kom je živeo i stvarao. Iako deluje da ovi autori govore o potpuno identičnoj ideji, naš cilj je da ovim istraživanjem pokažemo da su u pitanju dva različita tumačenja. Kako bismo postigli cilj, odlučili smo da razmotrimo *odnos pojmova duhovnog i materijalnog*. Smatramo da je ovaj odnos ključan momenat u kom se može uočiti razlika u koncepcijama ovih autora, koja na prvi pogled možda nije toliko uočljiva. Tvrdnja koju ćemo nastojati da odbranimo jeste da se njihove (naizgled identične) vizije kraja univerzuma razlikuju upravo zbog drugačijeg tumačenja odnosa *materijalnog – duhovnog*, odnosno uloge koju ovi pojmovi imaju kada nastupi „kraj nama poznatog sveta“.

Nastojaćemo da pokažemo da problem *odnosa duhovog i materijalnog* predstavlja polje autentičnog tumačenja za svakog od pomenutih autora, zbog kog su često bili optuživani da njihove teorije nisu u skladu, kako sa religioznim uverenjima koja su zastupali, tako i sa naukom (u slučaju Šardena), odnosno filozofijom toga doba (kada je u pitanju sv. Grigorije).

Pitanje o *sudbini* univerzuma povezano je sa pitanjem njegove *svrhe*: „Ima li univerzum svrhu? To je jedno od ključnih pitanja koje kosmologiju kvalifikuje kao suštinski kulturološki artefakt, kao najistrajniju nedoumicu koja nas prati od praiskona čovečanstva.”²⁴ Dakle, ova pitanja koja nas *prate od praiskona čovečanstva* aktuelna su i danas, i predstavljaju prostor u kom se može govoriti o preplitanju nauke, religije,

²⁴ Tomašević, M. (2020) *Kosmologija*. Beograd: SANU, str. 107.

filozofije, umetnosti... Smatramo da su autori, čije ideje o *sudbini univerzuma* razmatramo u ovom radu, bili svesni tog preplitanja o čemu svedoči i njihova zainteresovanost kako za religijska, tako i za naučna²⁵, odnosno filozofska²⁶ objašnjenja ovog problema.

U tom duhu, smatramo da bi za ovo istraživanje bilo korisno najpre osvrnuti se na neke naučne poglede koji se odnose na ovu temu. Uzmimo za primer Fridmanove *model vasiones*pram kojih su ostali naučnici predviđali scenarije o njenoj sudbini: „1. *stacionirani model* – zakrivljenost prostora se ne menja tokom vremena i 2. *promenljivi model* – zakrivljenost prostora menja se tokom vremena.”²⁷ Prvi model, odnosno nepromenljivost univerzuma, zagovarao je Albert Ajnštajn, iako se kasnije njegova vizija menjala. Polazeći iz pozicije nepromenljivosti, nema mnogo smisla govoriti o scenarijima koji se odnose na *kraj univerzuma*, odnosno njegovoj konačnosti: „Ajnštajn je delio mišljenje da je vasiona suštinski stabilna i bezvremena, onako kako su to zamišljali Aristotel i Njutn pre njega.”²⁸ Ajnštajn isprva nije smatrao da se univerzum širi ili skuplja, zbog čega je uveo *kosmološku konstantu*, koja je imala ulogu u očuvanju održivosti čitavog sistema.²⁹

Sa druge strane, promenljivi modeli ostavljaju više prostora za predviđanje *sudbine univerzuma u smislu njegovog kraja*. Kao što Fridman navodi: „Nestacionirani model vasiona pruža, s jedne strane, veliku raznolikost slučajeva: za ovaj model mogući su takvi slučajevi kada radijus zakrivljenosti sveta, počinjući sa nekom vrednošću, konstantno raste tokom vremena; potom, mogući su i slučajevi kada se radijus zakrivljenosti menja periodično: vasiona se sažima u tačku (ni u šta), a potom ponovo iz te tačke dovodi svoj radijus do određene vrednosti, da bi se nakon toga, smanjujući radijus svoje zakrivljenosti, preobraćala u tačku, i tako sve iznova.”³⁰ Na osnovu ovih

²⁵ Šarden se pre svega bavio naukom, najviše paleontologijom, a njegov rad na ovom polju ostavio je zavidne rezultate. (Đorđević, R. (2004) Pjer Tejar de Šarden – teolog, filosof, naučnik. U: Časopis *Teme*, g. XXVIII, br. 4, Niš, str. 317 – 323.)

²⁶ Kao što Atanasije Jevtić navodi, Grigorije je najviše bio upoznat sa delima Platona, Filona i Origena. (Jevtić, A. (1997) *Patrologija II knjiga*, Bratstvo Sv. Simeona Mirotočivog, , str. 139.)

²⁷ Fridman, A. (2016) *Relativistička kosmologija: odabrani radovi*. Novi Sad : Akademsko knjiga, str. 153.

²⁸ Tomašević, M., *Kosmologija*, str. 139.

²⁹ Ibid.

³⁰ Fridman, A., *Relativistička kosmologija: odabrani radovi*, str. 154.

Fridmanovih zaključaka, naučnici su različito *predviđali budućnost vasione*, bilo da je u pitanju ideja o njenom *neprekidnom širenju*, ili *zaustavljanju širenja i sažimanju*.³¹

Činjenica da su apokaliptični scenariji prisutni u mnogim naučnim teorijama ne ogleda se isključivo u idejama o kraju vasione. Neka od njih se odnose i na kraj ljudske vrste. Najpoznatija od njih tiču se otkrića da opstanak planete Zemlje zavisi od Sunca, čije promene bi mogle biti kobne za čitavu biosferu, samim tim i za opstanak ljudske vrste. Druga predviđanja kraja uzimaju u obzir delovanje čoveka samog. Na primer, ljudski faktor može prouzrokovati porast emisije CO₂ što bi moglo dovesti do drastičnih klimatskih promena i učiniti našu planetu nepogodnom za život.³²

Cilj nam je da u ovom radu pokažemo da, bilo da je u pitanju sudbina čitavog univerzuma, ili isključivo života na Zemlji, postoje izvesne sličnosti u naučnim i religijskim pogledima, ali da se oni ipak suštinski razlikuju.

Podimo od najčešće predstave među naučnicima kada je reč o hrišćanskom konceptu promišljanja univerzuma: „Hrišćansku vaseljenu je stvorio Bog pre ograničenog i konačnog vremena, ali nije dublje promišljena njena evolucija i promena.”³³ U ovom radu ćemo razmatrati dva slučaja za koja smatramo da se mogu izuzeti iz ovakvih predstava. Oba autora su, naprotiv, ostavili iza sebe ideje koje predstavljaju produkt dubokog promišljanja smisla i sudbine čitavog univerzuma.

Kada je u pitanju sudbina, odnosno ideja o *kraju univerzuma*, smatramo da je karakteristika koja spaja Šardena i sv. Grigorija vizijaujedinjenja svega u jednu tačku, a ta tačka je Isus Hristos (Bog). Videćemo da Šarden tu „tačku ujedinjenja“ najpre naziva *Omegom*, ali se kroz njegov rad jasno vidi da je u pitanju Hristos (Bog). Identičan slučaj je i u delima sv. Grigorija Niskog, gde se „sve zbraja u Bogu“, krajnjem cilju svega postojećeg, kroz ideju o *vaskrsenju*.

Ono što je nama bilo interesantno u ovom istraživanju jesu uloge koju imaju ono *duhovno* i *materijalno* u čitavom tom procesu, kao i to šta se tačno sa njima zbiva kada nastupi pomenuti kraj. Istražujući odnos *duhovno* – *materijalno*, uočili smo brojne sličnosti u tumačenju za koje se ovi autori zalažu. Međutim, uprkos sličnostima, upravo

³¹ Ibid, str. 200.

³² Ćirković, M. (2021) Jednostavnost iz složenosti? Fizička eshatologija i abiogeneza. U: časopis *THEORIA*, Beograd, str. 9.

³³ Tomašević, M., *Kosmologija*, str. 107.

će tumačenje ovog odnosa (duh – materija) biti ključna pozicija sa koje se mogu sagledati razlike koje postoje u naizgled potpuno identičnoj viziji kraja univerzuma kakvu nam pružaju Šarden i sv. Grigorije.

Dva načina prevazilaženja dualizma materijalno – duhovno

Smatramo da Šarden u svojim delima nastoji da prevaziđe dualizam koji postoji između *materijalnog* i *duhovnog*. Identičnu ideju prepoznali smo i kod sv. Grigorija. Kako bismo što bolje sagledali sličnosti i razlike u stavovima koji ovi autori imaju prema pomenutom problemu, osvetlimo najpre pozicije iz kojih oni govore.

Kada je reč o Šardenu, nastojaćemo da pokažemo da je pitanje prevazilaženja dualizma *materijalno – duhovno* moguće razumeti onda kada se uzme u obzir njegovo *tumačenje teorije evolucije* koje je za nas veoma značajno, jer se na osnovu tog tumačenja razvija njegova vizija „sudbine univerzuma.“

Naime, Šarden kaže da je evolucija usmerena ka *svrsi*, odnosno ka *pojavi čoveka*, koji zbog toga predstavlja: „osu i vrh evolucije“. ³⁴ Međutim, pre nego što krenemo sa daljim razmatranjem njegovog poimanja *evolucije*, valjalo bi ukazati na suštinsku razliku u odnosu na naučna tumačenja ovog pojma. Za razliku od Šardena, većina naučnika će tvrditi da: „evolutivne promene nisu usmerene ka određenom cilju, one nisu određene nekim programom.“ ³⁵ Sa takve pozicije jedino „usmerenje“ o kom možemo govoriti diktira sama *životna sredina*: „Evolucija je i direkcionalna i svrsishodna: ona je određena, usmerena od strane životne sredine, a svrsishodna u smislu povećanja prilagođenosti okruženju. Ali, selekcija nije usmerena ka određenom cilju. To znači da je selekcija slučajan proces... Evolucija deluje na organizme u smislu povećanja njihove prilagođenosti spoljašnjoj sredini, što ne podrazumeva neminovno i trend ka „višoj“ organizaciji života.“ ³⁶ Kao što u citatu možemo videti, ključan momenat jeste mišljenje da evolucija *ne podrazumeva nužno* dolaženje do *viših organizacija života*, jer se promene

³⁴ De Šarden, P. T. (1979). *Fenomen čoveka*. Beograd : BIGZ, str. 17.

³⁵ Milankov, V. (2007). *Biološka evolucija*. Novi Sad: PMF, Departman za biologiju i ekologiju, str.1.

³⁶ Ibid, str. 31.

u živim bićima dešavaju *slučajno*. Potpuno suprotno, Šarden tvrdi da takve promene „ne mogu biti puka slučajnost“, zbog čega zaključuje da „evolucija ima jedan smer“.³⁷

Već smo spomenuli Šardenovo tumačenje *pojave čoveka kao vrh evolucije*, a koliko je njegova pojava presudna svedoči nam ideja o nastanku potpuno nove sfere na Zemlji koju Šarden naziva *noosferom*: „Otada se, iznad sveta biljaka i životinja... širi zaista novo stablo – isto toliko ekstenzivno, ali koherentnije nego sva prethodna stabla – stablo koje misli – izvan i iznad biosfere, noosfera.“³⁸ Dakle, pojava *noosferenije* ni malo slučajna. Ona za Šardena predstavlja jednu od etapa evolucije čija je pojava bila veoma izvesna, mogli bismo reći i neizbežna, a dalje ćemo videti zašto.

U delu *Fenomen čoveka*, Šarden pokušava da nam demonstrira tok evolucije započinjući od *kosmogeneze* ka postepenom stvaranju *biogeneze*, a kasnije *noogeneze*: „U Tejarovom sintetičkom shvatanju evolucije svi prelazi od kosmogeneze ka biogenezi i noogenezi neupadljivo i suptilno slede jedan iz drugog. Jer kao što nema oštre granice između materijalnog i duhovnog, tako jednako blede i razlike između organskog i neorganskog, atomskog i molekulskog, „fizičkog“ i „psihičkog“.“³⁹ Dakle, smatramo da se Šardenove ideje mogu shvatiti, kao što vidimo i u citatu, tako da se svaki stupanj u razvoju nadovezuje, odnosno sledi iz prethodnog. Samim tim, vidimo da nema govora o nekakvom „odvojenom“ nastajanju onog „duhovnog“ u odnosu na „materijalno“, što bi se najčešće vezivalo za religijske predstave. Upravo u toj jedinstvenoj liniji razvoja ogleda se gubljenje oštih granica između *neorganske* i *organske* materije, odnosno onog *materijalnog* i *duhovnog*. Kao što Šarden i sam kaže: „... život neminovno pretpostavlja postojanje predživota, i to u nedogled pre sebe.“⁴⁰ Ovo se može tumačiti tako da materija (ono neorgansko) sama u sebi nosi potencijal da se od nje razvije novi stupanj, stupanj duhovnog.

Samim tim, slažemo se sa tumačenjem da je Šarden razmišljao o čoveku na sledeći način: „Čovek kao biće, jeste *najviši* proizvod organske evolucije, koja je plod neorganske evolucije. Tako se na svetski proces gledalo kao na *jedinstven* proces u kom

³⁷ De Šarden, P. T., *Fenomen čoveka*, str. 113.

³⁸ Ibid, str. 142.

³⁹ Vukomanović, M. Šardenova fenomenologija i neognostička philosophia perennis. U: časopis *Polja*, str. 449.

⁴⁰ De Šarden, P. T., *Fenomen čoveka*, str. 36.

se mogu razlikovati samo etape i stupnjevi neorganske i organske evolucije.“⁴¹ Dakle, u pitanju je jedna razvojna linija koja u sebi obuhvata prelaz iz neorganskih u organske etape koje su vodile ka jednom cilju, a to je, kao što smo već videli – *pojava čoveka*.

Otuda se gubi i dualizam *materijalno – duhovno*: „Duhovno savršenstvo (ili svesna „centričnost“) i materijalna sinteza (ili složenost) predstavljaju samo dve povezane strane ili dela jednog istog fenomena.“⁴² Šarden tvrdi da mu je otkriće evolucije pomoglo da shvati: „... da se dualizam u kojem su me do tada držali raspršuje kao magla kada se digno sunce. Materija i Duh: to uopšte nisu dve stvari, nego dva stanja, dva lica iste kosmičke Tvari...“⁴³

Videli smo da je Šardenovo integralno i svrhovito tumačenje evolucije osnova ideje prevazilaženja dualizma *materijalno – duhovno*, a sada ćemo tu ideju razmotriti iz ugla sv. Grigorija Niskog.

Iako će sv. Grigorije govoriti o razlici koja postoji između *materijalnog* i *duhovnog* (*duše* i *tela*), kada je u pitanju čovek, reč je o *neraskidivom spoju* te dve komponente: „...čovekov sastav sastoji iz zajedničkog sapostojanja tela i duše, pri čemu niti jedno prethodi, niti drugo sledi.“⁴⁴ Dakle, smatramo da sv. Grigorije nikako nije zagovarao hijerarhizovani dualizam između duše i tela, u kom duša, prema uobičajenim tumačenjima, ima „prednost nad telom“⁴⁵. Savremeni teolozi, kao što je Janaras (Christos Yannaras), tvrđiće da je ova vrsta dualizma strana hrišćanstvu, jer se akcenat stavlja na ideji da: „Čovekova duhovna priroda ne može postojati odvojeno od materijalnog tela...“⁴⁶

Janaras tvrdi da je ova misao oduvek prisutna u hrišćanstvu, čak i kada je u pitanju Stari Zavet: „U Starom Zavetu čovek se shvata kao jedinstvena celina, ali svakako u granicama njegovog odnosa prema Bogu.“⁴⁷

⁴¹Đorđević, R., „Pjer Tejar de Šarden – teolog, filosof, naučnik“, str. 320.

⁴²De Šarden, P. T., *Fenomen čoveka*, str. 39.

⁴³ De Šarden, P. T. (2003) *Srce Materije*. Beograd: Alef, str. 21.

⁴⁴ Sv. Grigorije Niski (2016) *Dogmatski spisi*. Novi Sad: Beseda, str. 232.

⁴⁵ Ibid, str 177.

⁴⁶ Janaras, H. (2005) *Metafizika tela*. Novi Sad: Beseda, str. 62.

⁴⁷ Ibid, str. 21, 22.

Identična ideja prepoznaje se i u Novom Zvetu, čak i kada se govori o striktnom razdvajanju *tela* i *duše* koju bi trebalo tumačiti na simboličan način kao, sa jedne strane „život u grehu“, a sa druge „život van greha“: „Telesne i duhovne funkcije susreću se u jedinstvu koje predstavlja objedinjeni izraz čovekovog života, predodređenog da se nastavi u večnosti... Savremeni tumači se slažu da izraz „telo“ kod apostola Pavla ne izražava samo spoljašnji oblik, izgled čoveka, nego celokupnu čovekovu ličnost – telo suštinski pripada čovekovom *ja*.“⁴⁸ Radi se o celokupnom čovekovom biću i njegovoj spremnosti da ostvari odnos sa Bogom: „Pavlov dualizam ne predstavlja antitezu između materije i duha ili između zlobe i vrline – to je antiteza između *života* i *smrti*.“⁴⁹ Čak se i pomenuti pojmovi *život* i *smrt* tumače na simboličan način, odnosno, *jedini dualizam koji postoji*, jeste onaj koji se odnosi na to da li čovek bira zajednicu sa Bogom – što simboliše *život*, ili otuđenost od Boga – kao simbol za *smrt*.

Pravi dualizam, odnosno *antiteza*: „nije između materije i duha, između duše i tela – ona je između čoveka i njegove prirode, između onoga što čovek *jeste* „po prirodi“ i „protivprirodnog izopačenja“ kroz greh.“⁵⁰ Citat nam govori o hrišćanskoj predstavi o tome da je čovek „po svojoj prirodi“ dobar, a da je svojim izborom stupio u *greh*. Kako bi se vratio u prvobitno stanje, potrebno je da uloži određenu vrstu napora koja iziskuje „preobraženje“ čitavog njegovog bića (tela i duše podjednako): „Materijalno telo učestvuje u osvećenju čoveka, u njegovom sticanju *savršenstva*... Ovaj „cilj“ čovekovog života odnosi se na celokupnog čoveka – na telo i na dušu.“⁵¹ Posmatranjem čovekovog bića kao jedinstvenog u ovom procesu vraćanja ka Bogu, dolazi se do zaključka da: „Kako čovek napreduje u osvećenju i u sticanju savršenstva, tako prestaje podela na telo i duh.“⁵²

Videli smo kako se identična ideja o ukidanju dualizma *materijalno – duhovno*, tumači iz dve potpuno različite perspektive. Ostalo je da pokažemo zbog čega smatramo da su ove dve perspektive povezane sa idejom kraja univerzuma koju imaju Šarden i sv. Grigorije.

⁴⁸ Ibid, str. 27.

⁴⁹ Ibid, str. 34.

⁵⁰ Ibid, str. 64.

⁵¹ Ibid, str. 74.

⁵² Ibid, str. 76.

Uloga materije i duha u konačnoj sudbini univerzuma

Vratimo se najpre Šardenu, odnosno dubljoj analizi ideje da je njegova predstava *evolucije* povezana sa krajnjom sudbinom univerzuma. Nastojaćemo da pokažemo da se u njegovoj viziji, odnosno pojavom čoveka (čovekove sposobnosti da misli), tok *evolucije* ne završava. Naime, prema Šardenu njen krajnji cilj je zapravo u *tački Omega*: „U tački Omega, po definiciji, zbraja se i skuplja, u svom svetu i svom integritetu, količina svesti koja se malo – pomalo izdvajala na Zemlji putem noogeneze.“⁵³ Prateći put kojim evolucija napreduje, Šarden je verovao da se budućnost lako može predvideti, odnosno da je konačna sudbina univerzuma u dostizanju pomenute tačke *Omega*. On je zaista smatrao da se do ovoga zaključka dolazi *logičkim putem*: „Ni individualno, ni društveno, noosfera, po svojoj strukturi, ne bi mogla da se zatvori na drugi način do pod uticajem jednog središta Omega. To je postulat do koga su nas logički doveli iskustveni zakoni evolucije primenjeni u celini na čoveka.“⁵⁴

Dakle, odgovor na pitanje šta zapravo predstavlja *Omega* za Šardena, mogao bi se tumačiti kao *krajnja tačka evolucije*, odnosno *završetak procesa evolucije*. Kao što smo napomenuli, pojavom čoveka, odnosno *svesti na planeti*, evolucija se ne zaustavlja, ali to ne znači da će se ona odvijati u nedogled. Ona, prema Šardenu, ima svoj izvestan kraj, kulminaciju u jednom završnom procesu ujedinjenja *svih svesti (svega svesnog)* koji su ikada postojale: „Otuda neizbežan zaključak da bi koncentracija jednog svesnog univerzuma bila nezamisliva kad ne bi u sebi okupljala istovremeno i sve svesno i sve svesti – a svaka od tih svesti bi ostajala svesna same sebe na kraju operacije – pa čak, svaka bi ostajala tim više samosvojna, i više se, dakle, odlikovala od drugih, ukoliko im se više približava u Omega.“⁵⁵

Šarden je imao zamisao da se celokupni univerzum (čitava stvarnost) može obuhvatiti jednom idejom: „...kosmička funkcija Omega sastoji se u tome da privuče i odražava pod svojim zračenjem jednodušnost misaonih čestica sveta.“⁵⁶ Na taj način se sudbina čitavog univerzuma ogleda u dostizanju krajnje tačke linearnog razvoja koji je *započeo kosmogenezom*.

⁵³De Šarden, P. T., *Fenomen čoveka*, str. 208.

⁵⁴ Ibid, str. 234.

⁵⁵ Ibid, str. 209.

⁵⁶ Ibid, str. 215.

Tu dolazimo do ključnog pitanja koje nam omogućava da pokažemo značaj odnosa *materijalno* – *duhovno* koji smo prethodno ispitali, a to je šta se tačno zbiva sa materijom, odnosno duhom u okviru tačke Omega?

Na osnovu svega prethodno rečenog o Šardenovoj viziji evolucije, zaključak koji se nameće jeste da ono *materijalno* ostaje u tragovima iza nas, kao jedan od stupnjeva u evoluciji koja će jednoga dana svoj kraj (vrhunac) dostići u onom *duhovnom* (misaonom – svesnom): „I tako, polazeći od zrna misli koje obrazuju prave i nerazorive atome njegovog tkiva, svet – jedan u svojoj rezultanti tačno određen svet – izgrađuje se iznad naših glava u suprotnom smeru od materije koja nestaje – Svet koji je skupljač i čuvar ne mehaničke energije, kako smo mislili, već ličnosti.“⁵⁷ Ovde vidimo da je svojstvo *misli* (duhovnog) – *nerazorivost*, dok je materija sklona *nestajanju*. Zbog toga, kako vidimo, iznad te materije *izdiže se novi svet*, svet u kome se ona „transformisala“ u nešto sasvim drugo – u nekakvu *energiju svesti* (ličnosti). Kako Šarden kaže: „...Materija, umesto da se ultra – materijalizuje, kako sam najpre verovao, naprotiv se nezaustavljivo preobražavala u Psihu.“⁵⁸

Ovde vidimo potvrdu tumačenja smera ka kome Šardenova evolucija ide: *od onog materijalnog ka onom duhovnom*, zbog čega kaže da je: „Materija matrica Duha. Duh, više stanje Materije.“⁵⁹ Međutim, treba napomenuti da ovde nije reč o nekakvom tumačenju da je materija „manje vredna“ u odnosu na ono duhovno, ona predstavlja važnu, odnosno neizbežnu stepenicu u razvoju ka tom duhovnom. Zbog toga Šardenovu „prevashodnost Duha“⁶⁰ treba shvatiti kao jednu višu etapu u razvoju, ali i kao nešto što u sebi čuva i tragove *onoga od čega je poteklo, tragove materije*.

Na taj način bi trebalo posmatrati i samu *Omegu*: „Kraj sveta: rušenje ravnoteže koja odvaja konačno dovršeni duh od njegove materijalne materice, da bi odsad počivao, svom svojom težinom, na bogu – Omegi.“⁶¹ *Konačno dovršeni duh* kao da predstavlja konačni stupanj, odnosno potpuno preobraženje *materije u duh*. Dakle, u tom sveopštem sažimanju u jednu tačku: „Totalizacija oslobađa: to znači da Materija postaje Duh...“⁶²

⁵⁷ Ibid, str. 218.

⁵⁸ De Šarden, P. T., *Srce Materije*, str. 22.

⁵⁹ Ibid, str. 28.

⁶⁰ Ibid, str. 21.

⁶¹ De Šarden, P. T., *Fenomen čoveka*, str. 231.

⁶² De Šarden, P. T., *Srce Materije*, str. 40.

Materija stiže do kraja svog razvoja u onom duhovnom, a to se duhovno sažima u krajnjoj tački – *Omega*.

Na kraju zaključujemo da je ovde ipak reč o nekoj vrsti „prevazilaženja onog materijalnog“, jer u samoj krajnjoj tački vidimo da nema mesta materiji u obliku kakvog je poznajemo. Ona se *transformisala* u nekakvu *novu vrstu energije*, kao što smo videli u Šardenovim navodima. Baš na ovom mestu može nam se učiniti da Šarden sada uvodi novi dualizam *materija – energija*, jer se one razlikuju po tome što je prva propadljiva, a druga nepropadljiva. Međutim, smatramo da je argumentacija protiv ovakvog zaključka identična kao u odnosu *materija – duh*. Naime, posmatrajući ovaj problem Šardenovim očima, zaključuje se da je „sudbina“ *materije* da postane *energija*. Vidimo da ponovo preovladavaju njegove religijske predstave, gde se sve što postoji ujedinjuje u Bogu, a Bog u sebi ne može sadržati propadljivost, odnosno materiju.

Upravo je ovde ključno mesto razlikovanja u odnosu na ideje sv. Grigorija. Videćemo kako se, za razliku od Šardena, Grigorije zalagao za određeni vid očuvanja onoga materijalnog u momentu nastupanja krajnje tačke.

Kada je reč o idejama sv. Grigorija, kao što smo napomenuli u prethodnom poglavlju, čovek se jedino može posmatrati kao biće koje je „ravnopravni“ spoj materijalnog i duhovnog, gde ni jedno nema prednost nad drugim. Pitanje jeste šta je zapravo inspirisalo Grigorija na ovakav zaključak? Kao što se u dijalogu *O duši i vaskrsenju navodi*, sv. Grigorije je bio inspirisan temom *smrti*.

Uobičajene predstave filozofa (pa čak i nekih hrišćana) sa kojima je sv. Grigorije bio dobro upoznat, odnose se na ideju *o razdvajanju duše i tela* kada nastupi smrt, gde se duši pripisivala *večnost*, a telu *raspadljivost*. Samim tim, duša je imala „viši status“ u odnosu na ono telesno.⁶³ Za razliku od ovakvih stavova, mi ćemo u Grigorijevim spisima pronaći nešto sasvim suprotno. Prilikom smrti: „...kad se telesno ustrojstvo razloži i kada se njegovi činioci presele tamo gde pripadaju, nije nimalo neobično smatrati da, posle razlaganja tela, ona prosta i nesložena priroda ostaje u svakom od njegovih delova; štaviše, opravdano je da verujemo da duša, koja se jednom na neizreciv način prožela mešavinom telesnih sastojaka, zauvek ostaje u njima sa kojima je smešana, ni na koji

⁶³Sv. Grigorije Niski, *Dogmatski spisi*, str. 173, 177, 189.

način ne napuštajući jednom ostvareno jedinstvo sa telom.“⁶⁴ U citatu najpre uočavamo da razlika između *tela* i *duha* postoji. Vidimo da je odlika onog *materijalnog* (telesnog) *u razlaganju njenih elemenata*, dok se o duši govori kao o *prosto* i *nesloženoj prirodi*. Međutim, ono što je ovde revolucionarno jeste Grigorijev stav da i nakon smrti, odnosno *razlaganja tela* i dalje nema razdvajanja od *duše*.

Iako su „prirode“ ove dve komponente koje čine čoveka potpuno različite, one jedino mogu da postoje sjedinjene u svom neraskidivom odnosu. Grigorije je smatrao da sama „priroda“ duše omogućava njeno prisustvo u telu i nakon njegovog „raspadanja“, i to u *svakom od elemenata* koji su nekada činili telo: „Nema, međutim, nikakve teškoće da umna priroda bude prisutna uz svaki od elemenata sa kojim se srodila kroz spajanje, pošto ne biva rasparčana uzajamnom suprotstavljenošću elemenata... Shodno tome, nema nikakve prepreke da duša bude podjednako prisutna u elementima tela i onda kada su oni, kroz sabiranje, uzajamno spojeni, i onda kada su, kroz razlaganje tela, uzajamno rastavljeni.“⁶⁵

Dakle, kao što smo već napomenuli, Grigorije ne vidi nikakve poteškoće u ovakvom objašnjenju, upravo zbog toga što polazi od ideje da su *materija* i *duh*, iako se u čoveku nalaze kao sjedinjeni, u svojoj suštini ipak različiti. Ono što je svojstveno jednom nije nužno svojstveno drugom: „Jer, rasparčavanje je svojstveno telesnoj i prostornoj prirodi, dok umna i besprostorna priroda duše ne trpi posledice prostornog rastojanja.“⁶⁶ Na drugom mestu Grigorije tvrdi slično: „...jer samo tela poseduju svojstvo da zauzimaju prostor, dok duša, kao bestelesna po prirodi, nema potrebu da bude smeštena u bilo kakvom prostoru.“⁶⁷

Potkrepljenje ovakvih tumačenja potražićemo ponovo u delima savremenih teologa. Tako Janaras, analizirajući ideje o *smrti* koje je izneo sv. Jovan Lestvičnik kaže: „Stoga, razdvajanje duše od tela prilikom fizičke smrti za svetog Jovana predstavlja činjenicu koja nije u saglasnosti sa čovekovom prirodom, odnosno sa onim što čovek *jeste*.“⁶⁸ Vraćajući se na ideju o tome da čovek *jedino može postojati* kao spoj *telesnog* i

⁶⁴ Ibid, str. 172.

⁶⁵ Ibid, str. 174.

⁶⁶ Ibid, str. 175.

⁶⁷ Ibid, str. 190, 191.

⁶⁸ Janaras, H., *Metafizika tela*, str. 63.

duhovnog, u okviru hrišćanske koncepcije sama ideja *smrti* kao *razdvajanje duše od tela* predstavlja ogroman problem. Rešenje ovog problema može se sagledati samo u okvirima koje smo već pominjali, a koji se tiču odnosa koji čovek ostvaruje (ili ne ostvaruje) sa Bogom. Dakle, reći ćemo da se fizička smrt može posmatrati kao „otuđenje“ od Tvorca koje nastupa zbog prisustva greha. Samim tim, to „otuđenje“ zahvata obe komponente koje čine čoveka: telo – u vidu njegovog rastavljanja na delove, i dušu – u vidu njenog *umrtvljenja*: „Stvarnost smrti je činjenica sadašnjeg veka; ona se ne tiče izlaska duše nego njenog umrtvljenja – to je sadašnji ishod progresivnog puta pomračenja čoveka i pada...“⁶⁹ Kao što vidimo u prethodno citiranim Janarasovim rečima, nema nikakvog „pravog“ razdvajanja *tela od duše*, čak i kada *nastupi smrt*, što će tvrditi i sv. Grigorije: „Jer, mislim da je sve dosad rečeno dovoljno da one koji nisu tvrdoglavi u protivljenju, uveri kako duša, posle raspadanja tela, ne odlazi u propast i nepostojanje... u ovome životu, duša je prisutna u telima iako je po svojoj suštini nešto drugo u odnosu na telo;“⁷⁰

Nama je čitava priča o odnosu duše i tela bila značajna kako bismo pokazali kakve to posledice ostavlja na Grigorijevu viziju kraja univerzuma. Videli smo, u slučaju Šardena, tačku Omega koja u sebi „sakuplja“ sve ono *duhovno*, dok ono *materijalno* ostavlja „iza sebe“, kao prethodne stepene u razvoju. Međutim, Grigorijeva vizija kraja podrazumevaće nekakvu vrstu očuvanja kako duhovnog, tako i onog materijalnog (telesnog).

Dakle, kada nastupi kraj stvarnosti kakve poznajemo, i *vaskrsenje* (ponovni život) kroz Hrista, doći će do „preobražaja“ čitavog čovekovog bića (što podrazumeva telo i dušu). Kako bi pokazao da se ideja o vaskrsenju *tela* može potkrepiti, Grigorije često upućuje na pojedina mesta iz Svetog Pisma.⁷¹

Ako pođemo od tumačenja da je *vaskrsenje*: „... vaspostavljanje naše prirode u njeno prvobitno stanje...“, jer: „čovečanska priroda je bila nešto božansko pre nego što je u čoveštvo stupila sklonost ka zlu.“⁷²; onda ne postoji nikakvih poteškoća u razumevanju da se zajedno sa onim duhovnim, „spašava“ i ono materijalno (telesno). Jer, kao što smo videli, čovekova priroda podrazumeva spoj duše i tela. Već smo govorili o poziciji iz koje

⁶⁹Ibid, str. 239.

⁷⁰Sv. Grigorije Niski, *Dogmatski spisi*, str 193.

⁷¹ Ibid, str. 238.

⁷² Ibid, str. 245, 246.

Grigorije pristupa kada smo razmatrali odnos *materijalnog i duhovnog*, a to je da se čovek „oslobađanjem od greha“ vraća svojoj „pravoj prirodi“, zbog toga kaže da tek *očišćenje od greha* nosi sa sobom: „prebivanje u Samome Bogu“⁷³ Kao što se kasnije simbolično opisuje: „...mi smo pšenični klas: naime, srušili smo se zbog pripeke zla, i kada smo se zbog smrti raspali, zemlja nas je primila u sebe; a opet, u proleće vaskrsenja, ovo golo seme tela pretvoriće se u visoku i bogatu i uspravnu stabljiku....“⁷⁴

Valjalo bi napomenuti da se prema Grigorijevim učenjima ideja o vaskrsenju odnosi na *čitavu stvarnost* (celokupnu Božiju kreaciju), a ne samo na čoveka.⁷⁵ Zbog toga smo i razmatrali njegove ideje u kontekstu sudbine čitavog univerzuma. Pojedini teolozi zameraju Grigoriju da je ovim idejama bliži filozofiji (Origenu), i da nije u potpunosti dosledan hrišćanskom učenju.⁷⁶

Zaključna razmatranja

Ovim istraživanjem nastojali smo da pokažemo zbog čega smatramo da se Šardenove i Grigorijeve ideje o *univerzumu* koji se *okončava sažimanjem u jednu tačku* – u Bogu, zapravo razlikuju. Iako su se Šardenova *Omega*⁷⁷, kao i *vaskrsenje* o kom je govorio sv. Grigorije⁷⁸ poistovećivale sa Hristovom ličnošću, njihova tumačenja predstave ovakvog kraja nisu identična. Odabrali smo da kroz analizu odnosa pojmova materijalno – duhovno pokažemo tu razliku u tumačenju. Smatramo da je ovaj odnos pojmova veoma važan, kako za Šardena, tako i za Grigorija, i da predstavlja polje u kom se ogledaju autentične ideje obojice autora. Tako smo analizirajući Šardenovo viđenje teorije evolucije uočili posebno mesto koje ono *materijalno* ima u stupnjevima razvoja *ka onom duhovnom*. Kao posledica ovakvog tumačenja, krajnja tačka *Omega*, odnosno *vrh evolucije*, zamišlja se kao dostizanje konačne etape razvoja, *potpuno preobraženje materije u ono duhovno*, u vidu ujedinjenja svih svesti koje su ikada postojale.

Za razliku od Šardena, kod sv. Grigorija smo videli drugačije tumačenje koje insistira na jedinom mogućem načinu postojanja čoveka – kao spoja materije i duha (duše

⁷³ Ibid, str. 249.

⁷⁴ Ibid, str. 253

⁷⁵ Predgovor. U: Sv. Grigorije Niski, *Dogmatski spisi*, str. 87.

⁷⁶ Jevtić, A., *Patrologija II knjiga*, str. 143.

⁷⁷ De Šarden, P. T., *Srce Materije*, str. 71.

⁷⁸ Sv. Grigorije Niski, *Dogmatski spisi*, str. 237.

i tela). Samim tim, ujedinjenje u Bogu koje nastupa vaskrsenjem, zamišlja se kao očuvanje obe ove komponente koje čine čoveka. Pokušali smo da razjasnimo da se ovakvi zaključci izvode na osnovu posebnog hrišćanskog koncepta u kome nema govora o dualizmu materija – duh, koji zajedno predstavljaju Božiju tvorevinu, već je reč o odnosu koje tvorevina ima sa svojim Tvorcem.

Bez obzira na vreme u kom su nastale, kao i razlike koje postoje u ovakvim koncepcijama, ove ideje predstavljaju inspiraciju kako teolozima, tako i naučnicima danas. Odlučili smo se da navedemo primer u kom se naučna i religijska objašnjenja susreću. U pitanju su učenja Džona Baroa i Frenka Tiplera (John D. Barrow and Frank J. Tipler) koji su upravo u Šardenovim idejama pronašli inspiraciju za svoje *vizije kraja univerzuma*: „Njihova očekivanja grade se na teorijskom modelu oscilatornog univerzuma koji u jednom trenutku treba da počne sa sažimanjem kako bi završio u prostor – vremenskoj singularnosti, odnosno u ponovnom susretu sa Bogom.“⁷⁹

Kada smo već kod Tiplerovih ideja, zapanjujuće je i to što možemo reći da su u njegovim teorijama prisutne i neke ideje koje podsećaju na *vaskrsenje*: „Kako je Omega tačka ultimativna forma moći i znanja, tako je i krajnja tačka ljubavi. Posredstvom ljubavi, ona će omogućiti uskrснуće svih ljudi koji su ikada živeli. To će biti postignuto sredstvima savršene kompjuterske simulacije ili „emulacije“. Omega tačka će zahvaljujući informacijama pohranjenim u DNK simulirati sve moguće ljude koji su ikada živeli.“⁸⁰

⁷⁹Tomašević, M., *Kosmologija*, str. 228.

⁸⁰ Ibid, str. 254.

Literatura

1. Ćirković, M. (2021) Jednostavnost iz složenosti? Fizička eshatologija i abiogeneza. U: časopis *THEORIA*, Beograd(str. 5 – 19.)
2. De Šarden, P. T. (1979) *Fenomen čoveka*. Beograd: BIGZ.
3. De Šarden, P. T. (2003) *Srce Materije*. Beograd: Alef.
4. Đorđević, R. (2004) Pjer Tejar de Šarden – teolog, filosof, naučnik. U: časopis *Teme*, g. XXVIII, br. 4, Niš. (str. 317 – 323.)
5. Fridman, A. (2016) *Relativistička kosmologija: odabrani radovi*. Novi Sad: Akademska knjiga.
6. Janaras, H. (2005) *Metafizika tela*. Novi Sad: Beseda..
7. Jevtić, A. (1997) *Patrologija II knjiga*. Bratstvo Sv. Simeona Mirotočivog.
8. Milankov, V. (2007) *Biološka evolucija*. Novi Sad: PMF, Departman za biologiju i ekologiju.
9. Sv. Grigorije Niski (2016) *Dogmatski spisi*. Novi Sad: Beseda.
10. Tomašević, M. (2020) *Kosmologija*. Bograd: SANU.
11. Vukomanović, M. Šardenova fenomenologija i neognostička philosophia perennis. U: časopis *Polja*, br. 345. Novi Sad: Progres (str. 448 – 451.)